

**VERITAS IN PROFUNDO:
НОВЕ ПРОЧИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО РОМАННОГО ДИСКУРСУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ**

(Матвеева Т. С. Український роман другої половини XIX століття: модель світу, жанрові трансформації. – Харків : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. – 420 с.)

Українська романістика другої половини XIX століття – неординарне явище в світовому літературному процесі – завжди привертала увагу критиків і літературознавців. Тому чимало аспектів її вивчення стає об'єктом наукової обсервації. Чи не в першу чергу це стосується динаміки змістотворних і формотворних елементів – визначального чинника в процесі формування «пам'яті жанру» та прогнозування перспективи жанрового розвитку. Відтак накопичено значний досвід аналізу великої епіки, що й стало в монографії Т. С. Матвеевої надійним підґрунтям для цілісного осмислення україномовного романного масиву зазначеного періоду.

Імпонує прагнення дослідниці ретельно відстежити зміни в осягненні її попередниками жанрової специфіки роману з урахуванням насамперед культурно-історичних змін у гуманітарній сфері від XIX до XXI століття. Це дозволило їй переконливо обґрунтувати власне бачення особливостей творення жанрової матриці в діахронії та синхронії розвитку літературно-мистецького процесу взагалі та українського зокрема. Відповідні викладки об'єктивно віддзеркалюють основну тенденцію книги – пояснюючи, чому та чи та концепція жанрових трансформацій неприйнятна для авторки, представити власну позицію. Її основою є доведення безперервності, поступальності, не вибіркової руху в системі жанрів у цілому, жанру роману і його форм зокрема, що дозволяє, на думку Т. С. Матвеевої, уникнути «інтерпретаційних зсувів», коли культурні явища однієї епохи інтерпретуються з позицій іншої.

Доцільним є виокремлення напрацьованих вітчизняних науковців у романній царині з огляду на історичні особливості розвитку як власне творчого потенціалу української літератури, так і науково-теоретичних засад її вивчення з огляду на різні ідеологічні доктрини. Особливо приваблюють скрупульозні спостереження дослідниці за перебігом змін літературознавчої думки в сфері жанрології, надто – жанрової форми, що, як слушно вважає Т. С. Матвеева, зумовлює іноді й протилежні погляди на той самий твір.

Також заслуговують на увагу виражені судження авторки про вихідні для її студії теоретичні поняття – «модель світу», «текст», «дискурс», «метатекст», оскільки йдеться про вміння не стільки осягати й використовувати наукові набутки, скільки про їх творчу інтерпретацію, а головне, – про здатність вибудовувати їх власне концептуальне бачення. В основному це стосується проблеми розрізнення понять «модель світу», «картина світу», «образ світу»; розуміння механізму взаємодії понять «текст» і «дискурс»; феномену метатекстуальності як зрізу витлумачення одиничного естетичного явища чи їх сукупності до створення *мега-над-тексту* – наближення до архетипного первня, що відкривається через зняття хронологічних смислових (переважно символічних) культурних нашарувань посередництвом звернення, в тому числі до близьких понять: інтертекстуальність, прецедентність.

Такими ж переконливими, доказовими є й наступні розділи рецензованої монографії. Її авторка запропонувала цікавий і нечасто використовуваний науковцями спосіб осягнення художнього матеріалу – синтетичний, коли сукупність жанрово подібних творів розглядається як цілість, але за схемою аналізу одиничного зразка. Для цього вона обрала найприйнятніший шлях: дослідити витворену романним дискурсом другої половини XIX століття модель світу. Т. С. Матвеева звернулася до класичної трирівневої моделі світу й обґрунтувала своє бачення основних її складових – людини, часу, простору.

Спостереження відзначаються глибиною, об'єктивністю, кожна теза аргументована, підтверджена відповідним ілюстративним матеріалом. Закономірно, що значна частина книги присвячена центральному елементу моделі світу – людині, оскільки, за визначенням, література є антропоцентричною. Хоча, безперечно, новизна представлених спостережень не в цьому, а в тому, як митці зображують людину. Запропоновані аспекти вивчення особливостей показу взаємодії елементів у діадах *Я/Я (свідоме/підсвідоме), Я/Інший (спільне/відмінне)* засвідчили вміння дослідниці виокремлювати й неочікувані ракурси бачення людини, одночасно панорамного й «гочкового», як це притаманне роману з його одномоментно існуючою в художньому цілому тенденцією до показу характерної цілісності, що викристалізувалася в часовій тягlostі, чи, навпаки, виділення в хроноканві романної епічності екстрем, переживання яких або забезпечує гармонізацію «я», або впливає на нього деструктивно аж до повного розпаду. У монографії це виважені роздуми над проблемою «виламування» людини зі звичного середовища внаслідок впливу на неї комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників, що здебільшого має негативні наслідки, руйнуючи поведінкову модель такого індивіда (твори Б. Грінченка, Панаса Мирного, Г. Хоткевича, Л. Яновської). Цікавими, також багато в чому оригінальними є судження Т. С. Матвеевої про особливості втілення у великій епіці нових для української літератури тем – інтелігенції, фемінізму, звернення до так званої «табуїрованої» сфери людських взаємин. Обґрунтовуючи свої спостереження, авторка книги звернулася до великого масиву української романістики – творів Б. Грінченка, О. Кобилянської, О. Кониського, А. Кримського, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, М. Черняхівського, Є. Ярошинської. Їй удалося уникнути й переказовості, й можливого тут моралізаторства, натомість вона акцентувала на недостатньо вивченому явищі – на феномені формування психосвіту особи як наслідку посилюваної тенденції до антропоцентризму в літературі, що особливо яскраво виявилось в романі, жанрові особливості якого дозволяли бачити людське «я» на перетині соціальної, ідеологічної, культурної площини комунікації, в сукупності тих елементів, які творять поведінкову модель, самодостатню через пріоритет внутрішніх інтенцій розвитку. Окресливши в монографії нові тематичні комплекси, дослідниця послідовно доводить, що в моделі світу, створеній українськими авторами другої половини XIX століття, вони існують не ізольовано один від одного, а в сукупності – як взаємопроникні елементи, що дозволяє їй інтерпретувати «відображену реальність» не вибірково, цілісно, відтак бути переконливою щодо обґрунтування механізму врівноваження полісміслів існування реального й сфантазованого світу.

Дослідниця ретельно, всебічно обсервує базові складові людського єства – насамперед психофізіологічні, ментальні; засадничі для повноцінного осягнення особливостей функціонування соціальної вертикалі чинники – ідеологічні, політичні, щоб у результаті зробити висновок щодо специфіки існування й, головне, перспективи вибудованої українськими авторами художньої світомоделі. Проведений Т. С. Матвеевою аналіз романного масиву другої половини XIX століття засвідчив її вміння поєднувати глобальність і одиничність у баченні того чи того явища, предмету, дії, позиції автора загалом, тому логічним видається її висновок про дисонансність, негармонійність досліджуваної моделі, адже характерно деформованим є її центральний конструктивний елемент – людина, поведінковий

пріоритети якої зрештою й визначають сприйняття, а разом готовність чи неготовність змінити світ.

Інформативно насиченим є й наступний розділ книги, присвячений розглядові феномену часу в художній площині «другої реальності». Переконаливими є представлені Т. С. Матвєєвою спостереження за специфікою взаємодії часових сфер, особливостями перебігу часу: *прискорення / уповільнення, лінійність / дискретність*, часовими трансформаціями, коли, наприклад, час утрачає ознаки реального виміру плину життя, натомість набуває властивостей ірреального, казкового чи взагалі зникає («Пропавший чоловік» М. Павлика, «Юрій Горовенко: Хроніка з сумного часу» О. Кониського, «Воа constrictor», «Лель і Полель», «Основи суспільності» І. Франка, «Камінна душа» Г. Хоткевича, «Блискавиці» М. Чернявського тощо). Оригінальною є спроба дослідниці вивести закономірність між особливостями проявів хроноплощини в тексті й жанровими «формулами» аналізованого романного масиву, виходячи з пріоритетної тенденції до гомоцентризациї, коли людина стає призмою, крізь яку бачиться й вона сама у своїх чуттєвих реактивних проявах, і довкілля, зазвичай індиферентне, однак яке набуває позитивних чи негативних ознак залежно від способу його сприйняття індивідом. Поле обсервації тут склали романи широкого жанрового спектру – від побутових, соціально-побутових (Ф. Заревич, М. Устиянович, А. Чайковський) до власне психологічних (О. Кобилянська, А. Кримський, І. Франко, М. Чернявський).

Таким же багатим на наукові знахідки є розділ монографії, в якому йдеться про метаморфози простору. Дослідниця слушно виділяє просторові опозиції – географічні (*гора / долина* («Камінна душа» Г. Хоткевича), *гора / ліс* («Страсний четвер» М. Устияновича)), топографічні (*місто / село* («Серед темної ночі» Б. Грінченка, «Повія» Панаса Мирного, «Городянка» Л. Яновської тощо)), соціально марковані (*село / двір, чорна / біла кухня* («Пани і люди» В. Левенка, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та І. Білика, «Причепи» І. Нечуя-Левицького, «Люборацькі» А. Свидницького, «Основи суспільності» І. Франка тощо)) й за їх допомогою обґрунтовує як концептуальні складові змістотворення, так і формотвірні елементи романного цілого.

На особливу увагу заслуговують спостереження Т. С. Матвєєвої за специфікою зображення урбаністичного простору – нового для української літератури аналізованого періоду, – а в ньому – за способами представлення ексцентричних міст – периферійних утворень, які втратили свою концентруючу функцію через зміну етичних пріоритетів своїх мешканців, відтак фігурально перетворюються на утопію – місце, якого немає. (Особливо яскраво ця тенденція, за спостереженнями авторки книги, представлена в романістиці І. Франка). Логічним продовженням цих викладок у монографії стали роздуми дослідниці над проблемою безликісті, безіменності простору, відповідно, й людини, яка сама продукує простір із пріоритетами просторового Задзеркалля: казенний будинок, жовтий будинок, антидім; дороги, які замикаються на кладовищі, або нікуди не ведуть, що так само, як і спостереження за часовими метаморфозами, закономірно приводять авторку до висновку про те, що просторові деформації, матеріальні й уявні, є наслідком характерних «зсувів», через які, руйнуючись сама, людина руйнує й світ навколо («Юрій Горовенко: Хроніка з сумного часу» О. Кониського, «Пропавший чоловік» М. Павлика, «Лель і Полель», «Перехресні стежки» І. Франка, «Огні горять» М. Яцкова тощо).

Цікавим і науково перспективним є розділ книги, присвячений жанровим трансформаціям, у якому Т. С. Матвєєва доволі вдало проаналізувала тенденції розвитку жанрових форм великої епіки в українській літературі в другій половині ХІХ століття. Доказовими є спостереження дослідниці, оперті на вихідну концепцію роботи: *психологізація – суб'єктивізація – моноцентричність* як визначальні чинники формування культурного простору загалом і літературно-мистецького підпростору зокрема. У цілому, авторка монографії простежує динаміку жанрових трансформацій від побутових (справедливо виділених із застереженням), соціально-

побутових до соціально-психологічних, власне психологічних жанрових форм і приходиться до висновку, що така тенденція закономірно відбиває процеси, що відбувалися в той час у гуманітарній сфері: відхід від позитивізму в філософії, від пріоритету реалізму – в мистецтві. Матеріал розділу подано синкретично, що пов'язано з одночасним спостереженням за змістовірними й формотвірними елементами жанрової матриці, а саме: взаємовплив і взаємообумовленість жанромодельюючих компонентів, що одночасно відбивають «пам'ять» жанру й витворюють його хронологічні модифікації (від архетипного коду до архітектоніки жанрового цілого).

Т. С. Матвеева ґрунтовно викладає свою концепцію й щодо особливостей розвитку специфічних романних форм, що їх вона позиціонує з перехідним утворенням, яке синтезує ознаки повісті й роману («Хлопська дитина» Ф. Заревича, «Вихора» М. Павлика, «Олюнька» А. Чайковського, «Навіжена», «Поміж ворогами», «Не той став» І. Нечуя-Левицького, «Серед темної ночі», «Під тихими вербами» Б. Грінченка, «Огні горять» М. Яцкова), й «згорнутим» романом – сконцентрованою в площині змісту й форми версією жанру («Страсний четвер» М. Устияновича, «Пани і люди» В. Левенка, «В лабетах» («Танець тіней») М. Яцкова, «Весняна повідь», «Блискавиці» М. Чернявського, «Fata morgana» М. Коцюбинського, «Великий шум» І. Франка). Спостереження глибокі, аргументовані, які дозволяють багато в чому повному бачити процеси «визрівання» романного мислення в українській літературі аналізованого періоду.

Безперечно, рецензована монографія стане підґрунтям для подальших студій українського роману другої половини ХІХ століття. Вона відкриває нові сфери вивчення романного масиву як цілісності – насамперед як культурно-історичного явища, вписаного в європейський, світовий літературний контекст, прочитаного в перспективі герменевтичного аналізу з урахуванням діахронічної та синхронічної процесуальності.

Доктор філологічних наук,
професор кафедри української літератури
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»

Н. В. Мафтин